

Katarzyna Konczewska 
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
katarzyna.konczewska@ijp.pan.pl

ETNOGRAFICZNE MATERIAŁY ARCHIWALNE JAKO ŹRÓDŁO BADAŃ POGRANICZNYCH GWAR PRZEJŚCIOWYCH

Słowa kluczowe: badania nad pograniczem, pogranicze bałtycko-słowiańskie, językowe strefy kontaktowe, Białoruś, wielojęzyczność historyczna, źródła etnograficzne, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie

Keywords: border studies, Baltic-Slavic borderland, language contact zones, Belarus, historical multilingualism, ethnographic sources, Ethnographic Museum of Kraków

Wstęp

Pogranicza gwar jedno- lub różnojęzycznych stale są w centrum uwagi uczonych, jak też problematyka definiowania i rozróżniania gwar mieszanych, przejściowych i mieszano-przejściowych (Karaś 1958: 286–296; Małecki 1933: 81–90; Rieger 2019: 99–110; Smułkowa 1992: 336–347, 2002a: 349–354, 2002b: 425–431, 2002c: 483–491, 2003: 47–58). Mieczysław Małecki zauważył, że „przyczyną powstania nowego typu dialektologicznego, tj. mieszanego lub przejściowego, jest proces mieszania się ludności, bez względu na to, w jaki sposób mieszanie to się odbywa” (Małecki 1933: 87). Inspirującą areną badawczą skutków językowych takiego „mieszania się” są tereny białoruskie, wchodzące dawniej w skład I i II Rzeczypospolitej, szczególnie pogranicze polsko-białorusko-litewskie, stanowiące peryferyjną bałtycko-słowiańską strefę kontaktową. Chodzi o pogranicze nie tylko polityczne, lecz także językowe, ponieważ zasięg wpływów gwarowych poszczególnych języków zdecydowanie przekracza sztuczne granice polityczne i administracyjne ustanowione po II wojnie światowej

(zob. też Chlebda 2015: 43–77). Specyfika i dynamika osadnictwa tego obszaru były przyczyną jego historycznej i współczesnej wielojęzyczności i wielokulturowości, które należy badać, uwzględniając dorobek etnografów i etnohistoryków, a także czynniki ekstralingwistyczne. Niekonwencjonalnym instrumentarium w takich badaniach może być zastosowanie materiału historycznego, pomocnego w opisanu procesów wzajemnej infiltracji gwar na pograniczu. Wartościowym materiałem mogą być m.in. dane zgromadzone przez niezawodowych językoznawców. Stanowią one ważne źródło współczesnej lingwistyki arealnej, ponieważ rejestrują leksykę gwarową często nieuwzględnioną w źródłach leksykograficznych i atlasach gwarowych, pozwalają włączyć dane historycznej socjolingwistyki do badań nad wielojęzycznością historyczną i współczesnymi kontaktami językowymi w dialektalnych strefach przejściowych, przynoszą nowe dane o dynamice kontaktów językowych w areale pogranicznym, a także pomagają w określeniu stopnia interferencji języków i zmian strukturalnych, które się dokonały pod jej wpływem.

Przedmiotem artykułu są materiały etnograficzne z Działu Dokumentacji Kontekstowej Kultur Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie (Archiwum MEK)¹. Wyekscerpowałam je w trakcie kwerendy na potrzeby obszernego projektu, którego celem było wyszczególnienie kolekcji pochodzącej z obecnych białoruskich terenów wchodzących dawniej w skład I i II Rzeczypospolitej². W trakcie realizacji projektu zwróciłam uwagę na to, że materiały etnograficzne znajdujące się w Archiwum MEK stanowią cenne źródło do językowych badań nad pograniczem, szczególnie w zakresie wielojęzyczności historycznej. Wyniki pierwszego etapu takich badań przedstawiłam w artykule, w którym ukazałam, jak materiał językowy wyekscerpowany z historycznego źródła etnograficznego może pomóc w określeniu historycznej sytuacji językowej mikroarealu niebędącego dotychczas przedmiotem badań dialektologicznych (Koncziwska 2020: 82–96). W niniejszym artykule przedstawiam materiały archiwalne³ z szeroko rozumianego pogranicza polsko-białorusko-litewskiego, które zawierają leksykę regionalną i mogą być pomocne w badaniach nad jego wielojęzycznością historyczną i współczesną.

-
- 1 Archiwum MEK jest największe spośród odpowiednich działów polskich muzeów etnograficznych i liczy ok. 260 tys. jednostek archiwalnych. Historię jego powstania i zasady funkcjonowania przedstawiła Dorota Rak (2018: 35–52).
 - 2 Projekt realizowałam w latach 2017–2020 i w drugiej połowie 2022 r. w ramach wspólnego z MEK projektu „Grodzieńszczyzna – symbol wielokulturowych Kresów. Badania i edukacja w oparciu o zbiory MEK oraz współpracę terenową”, a także programu stypendialnego Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego dla zagranicznych naukowców *Thesaurus Poloniae XIX*.
 - 3 Wykaz części z nich, a także historię zbierania przez MEK materiałów z terenów dzisiejszej Białorusi przedstawiłam w artykule pilotażowym projektu (Koncziwska 2019: 363–372).

Materiały archiwalne. Przegląd

W Archiwum MEK materiały rękopiśmienne dotyczące obszaru dzisiejszej Białorusi i jej pograniczy nie są liczne. Przyczyną może być fakt, że z tych terenów przysyłano przeważnie różnego rodzaju eksponaty. Ponadto MEK było nastawione przede wszystkim na regionalne materiały krajoznawcze z terenów podkrakowskich, a także z Karpat, szczególnie z Podhala, Łemkowszczyzny i Huculszczyzny. Należy zwrócić uwagę, że zdigitalizowana została tylko część materiałów Archiwum MEK, a dostęp do nich jest możliwy w jego czytelni. Spory zasób dokumentów pozostaje nadal jedynie w formie papierowej. W trakcie kwerendy konieczne było uwzględnienie aspektu historycznego: część materiałów z terenów dzisiejszej Białorusi, wchodzących przed unią lubelską w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, na początku XX w. została zapisana w katalogach jako pochodząca z Litwy; część miejscowości obecnie zmieniała nazwę oraz przynależność administracyjną lub państwową albo w ogóle przestała istnieć; w związku z tym niezbędne było przeprowadzenie poszukiwań onomastyczno-historycznych równoległych z kwerendą w Archiwum.

W trakcie kwerendy dotarłam do 18 rękopisów i maszynopisów dotyczących wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej, obecnie znajdujących się w granicach Białorusi. Są to materiały o różnym charakterze, część z nich stanowi informacje nadsyłane w odpowiedzi na różnego rodzaju kwestionariusze i odezwy przez inteligencję, najczęściej nauczycieli wysłanych z głębi Polski do szkół na wschodnich rubieżach, oraz członków miejscowych kół krajoznawczych. Nie zawsze można ustalić, jakich zmian dokonano przy sporządzeniu w latach 60. i 70. XX w. maszynopisów tych rękopisów, jednak analiza porównawcza dostępnych par dokumentów rękopis – maszynopis pozwala stwierdzić, że unowocześniono tylko ortografię lub gramatykę, pozostawiając oryginalny materiał gwarowy. Materiały te poza walorami etnograficznymi stanowią cenne źródło do badań dialektologicznych, ponieważ ukazują polszczyznę autorów, miejscowej inteligencji, oraz język autochtonów. Wyekscerpowane rękopisy można podzielić na trzy grupy: opisy obrzędów, kwestionariusze, wykaz przysłów. Przedstawiam tylko te z nich, które zawierają materiał gwarowy; ze względu na ograniczenia objętościowe opis materiałów podaję w formie skróconej.

Opisy obrzędów

Wesele wiejskie ze wsi Hordynowo, Brylki i Szapawały w pow. Wołożyn, I/334/RKP⁴

Opis swatów, ślubu i wesela we wsiach Hordynowo, Brylki i Szapawały w powiecie wołożyńskim na Mińszczyźnie (obecnie: Bryl'ki, Gardynava, Šapaval'y)⁵ sporządzony przez Helenę Wysokińską, uczennicę IX klasy Gimnazjum ss. Nazaretanek w Wilnie na podstawie relacji autochtonek Dudzińskiej i Kosmaczówny. We wstępie zamieszczono uwagę o tym, że ludność tych wsi jest prawosławna. W tekście zapisano osiem pieśni obrzędowych w gwarze białoruskiej.

Wypisy z różnych prac poświęconych obrzędom sobótkowym na Ukrainie, Białorusi i Litwie, I/513/RKP

Autorem opracowania jest Antoni Śledziński. Materiał zawiera opis przebiegu obrzędu sobótkowego (świętojańskiego) na podstawie źródeł podanych w nawiasach w skrócie, bez oddzielnej bibliografii. Opracowanie liczy 14 stron, do niego jest dodanych 11 luźnych notatek na pojedynczych kartkach małego rozmiaru; w materiale są zawarte liczne białoruskie leksemy gwarowe. Na stronach 3, 4 i 9 znajdują się wypisy z przedstawionego niżej opracowania Michaiła Dmitrijewa.

Michaił Dmitrijew. Obchody św. Jana w guberni mińskiej, I/514/RKP

Rękopis autorstwa M. Dmitrijewa sporządzony w języku rosyjskim zawiera opis obrzędu Kupały pod Nowogródkiem. M. Dmitrijew (1832–1873) był nauczycielem, folklorystą, etnografem. Pracował w gimnazjach Nowogródka, Wilna i Grodna jako nauczyciel języka rosyjskiego i dyrektor; był też pierwszym dyrektorem gubernialnego gimnazjum rosyjskiego w Grodnie (1867–1873), powołanego w miejsce zlikwidowanego przez władze carskie gimnazjum polskiego w Świsłoczy (w którym kształcili się m.in. Wincenty Konstanty Kalinowski, Józef Kowalewski, Józef Ignacy Kraszewski, Napoleon Orda, Romuald Traugutt). Badał kulturę włościańską w guberni grodzieńskiej, publikował w języku rosyjskim. W latach 1853–1861, tuż po ukończeniu Instytutu Pedagogicznego w Petersburgu, pracował jako nauczyciel w Nowogródku, zbierając w jego okolicach materiał folklorystyczny dla Cesarskiego Towarzystwa Geograficznego. W Wilnie w 1869 r. opublikował *Sobranie pesen, skazok, obrâdov i obyčae v krest'ân Severo-Zapadnogo kraâ* (Dmitriev 1869), drugie

4 Sygnatura Archiwum MEK.

5 Formę i zapis białoruskich nazw geograficznych podają według: Lemcûgova 2003–2010.

chronologicznie rosyjskojęzyczne wydanie dotyczące folkloru białoruskiego. W literaturze naukowej znane są tylko prace M. Dmitrijewa przechowywane w archiwach w Petersburgu i w Wilnie.

Rękopis nie ma dokładnej daty, tylko miesiąc (październik) i miejsce napisania (Wilno). Zawiera pieśni obrzędowe w gwarze białoruskiej z zapisem półfonetycznym. Z notatek na marginesie można wnioskować, że tekst był pisany do gazety. M. Dmitrijew zamieścił ten opis obchodów Kupały w 1867 r. w gazecie „Grodnenskie gubernskie wedomosti”, z której zrobiono przedruk w *Pamâtnoj kniżke Grodnenskoj gubernii na 1869 god* (Pamâtnaâ kniżka: 92–98) i w książce *Sobranie pesen, skazok, obrâdov i obyčaeŭ krest’ân Severo-Zapadnogo kraâ* (Dmitriev 1869: 223–229). Przeprowadzone przeze mnie badania porównawcze wykazały, iż żadna z tych wersji drukowanych nie jest tożsama z rękopisem znajdującym się w Archiwum MEK, zatem rękopis zawiera nowy materiał gwarowy.

Opis wesela ludowego z powiatu wołożyńskiego województwa nowogródzkiego, I/612/RKP

Rękopis został sporządzony w 1930 r. przez Helenę Wysokińską, uczennicę dziewiętej klasy Gimnazjum ss. Nazaretanek w Wilnie. Zawiera szczegółowy opis przebiegu swatania i obrzędu weselnego, z przykładami towarzyszących im pieśni w gwarze białoruskiej, w zapisie półfonetycznym. Na końcu rękopisu umieszczono rysunki autorki opracowania przedstawiające dwa korowaje weselne, „biedniejszy” i „bogatszy”⁶.

Kwestionariusze

Zioła lecznicze i wierzenia na Wileńszczyźnie, I/243/RKP

Rękopis zawiera nazewnictwo botaniczne zapisane w majątku Narbutowszczyzna ówczesnego powiatu oszmiańskiego od służącej z pobliskiej wsi; jest to historyczna Wileńszczyzna, obecnie pogranicze białorusko-litewskie. Z rękopisu nie da się ustalić, o jaki konkretnie majątek chodzi: w powiecie oszmiańskim przed II wojną światową znajdowały się cztery majątki o nazwie Narbutowszczyzna, które odróżniano na podstawie nazwiska właściciela; obecnie w wykazie miejscowości powiatu (rejonu) oszmiańskiego i smorgońskiego brak miejscowości o takiej nazwie. W kwestionariuszu umieszczono nazwy ziół oraz informacje o ich zastosowaniu.

6 Korowaj, rodzaj kołacza drożdżowego, jako wypiek rytualny, najczęściej weselny, był szeroko rozpowszechniony także na wschodzie Polski, na Mazowszu wschodnim i w Małopolsce wschodniej, gdzie został przejęty z tradycji Słowian wschodnich.

Zastosowanie roślin w życiu człowieka, I/613/RKP

Rękopis pochodzi z dwudziestolecia międzywojennego, maszynopis sporządzono w 1987 r. Jest to odpowiedź autorstwa Janiny Piotrowskiej, uczennicy czwartej klasy Gimnazjum Piotra Skargi w Wilnie, i Marii Głuchowskiej, uczennicy tegoż gimnazjum, na kwestionariusz *O zastosowaniu roślin w życiu człowieka*. Dokument zawiera materiały zebrane na Brasławszczyźnie, we wsi Zabornie Gumna (obecnie Zabornyâ Gumny), w tym pieśń w gwarze białoruskiej *Czerwona kalina* w zapisie półfonetycznym. Przy nazwach roślin w rękopisie została zamieszczona uwaga, że rozmówczyni podała ich miejscowe warianty.

Kwestionariusz do tkactwa ludowego, I/641/RKP

Rękopis z 20 lipca 1938 r. nadesłany przez Koło Krajoznawcze Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie. Maszynopis został sporządzony w 1987 r. na podstawie rękopisu. Jest to odpowiedź na kwestionariusz w sprawie tkactwa ludowego. Materiał został zebrany na Brasławszczyźnie, we wsiach Muraż (obecnie Muraży) i Krasnosielce (obecnie Krasnasel'cy) gminy brasławskiej. Z dokumentu wynika, że informacje do kwestionariusza były zbierane w trakcie obozu krajoznawczego. Materiał z Krasnosielców dotyczy tkania pasków, zawiera 13 odpowiedzi na pytania kwestionariusza; zebrały je Barbara Gołębiowska, uczennica trzeciej klasy Gimnazjum ss. Nazaretanek, Irena Klimowiczówna, uczennica czwartej klasy tegoż gimnazjum, i Maria Głuchowska, uczennica trzeciej klasy Gimnazjum Piotra Skargi w Wilnie. W odpowiedziach zostały zawarte także informacje dotyczące obrzędowości, m.in. zwrócono uwagę, że na weselu paskami (*pojasłami*) panna młoda obdarowywała pana młodego, ale dawny zwyczaj rozdawania pasków muzykantom, družbie i gościom weselnym powoli zanika. Materiał z Muraża dotyczy obróbki lnu i tkactwa; został zebrany przez Elfredę Dominiewską, uczennicę trzeciej klasy Gimnazjum Krawieckiego, i Stanisławę Cybalską, uczennicę czwartej klasy Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie. Odpowiedzi na 60 pytań kwestionariusza dotyczą przeważnie procesu uprawiania lnu i jego obróbki, ale zawierają także nieliczną leksykę regionalną; w rękopisie ujęto ją w cudzysłów.

Kwestionariusz wielkanocny, I/642/RKP

Rękopis nadesłało w 1938 r. Koło Krajoznawcze Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie, maszynopis został sporządzony w 1987 r. Zawiera odpowiedzi na 50 pytań kwestionariusza w sprawie zwyczajów wielkanocnych na wsi, w tym dotyczące poszczególnych czynności związanych z Wielkanocą i miejscowymi zwyczajami,

m.in. tego, że wody święconej w tym okresie używa się do święcenia grobu na cmentarzu lub pokropienia zmarłego niechrzczonego dziecka; jajka farbują w młodych listkach brzozy lub w niciach lnu na żółtawy kolor. Materiał został zebrany we wsi Krasnosielce gminy brasławskiej przez Barbarę Gołębiowską, uczennicę trzeciej klasy Gimnazjum ss. Nazaretanek, Irenę Klimowiczównę, uczennicę czwartej klasy tegoż gimnazjum, i Marię Głuchowską, uczennicę trzeciej klasy Gimnazjum Piotra Skargi w Wilnie.

Przysłowia

Przysłowia ze wsi Hołynka powiatu słuckiego, I/2137/RKP

Jednostka archiwalna jest opatrzona tytułem „Pieśni”, ale treść temu zaprzecza. Rękopis został sporządzony 12 lutego 1882 r. w Hołyncie w powiecie słuckim guberni mińskiej. Hołynka nad Naczą koło Nieświeża była własnością Stanisława i Ewy Wendorffów, a potem Łozińskich. W II RP należała administracyjnie do powiatu nieświeskiego województwa nowogródzkiego. Wieś jest usytuowana na pograniczu Polesia. Ewa Felińska z Wendorffów, która spędziła tu młode lata, opisała Hołynkę w *Pamiętnikach* (Pamiętniki).

Rękopis jest dedykowany „Szanownemu i kochanemu p. Izidorowi”, co pozwala na przypuszczenie, że mógł to być Izidor Kopernicki. Zawiera 118 przysłów w zapisie półfonetycznym łąciną; sposób zapisu świadczy o tym, że jednostki były notowane stopniowo. Pobieżna analiza językowa materiału pozwala na stwierdzenie, że jest to gwara białoruska z interferencjami ukraińskimi i polskimi; w nawiasach podano nieliczne tłumaczenia niektórych wyrazów na język polski. Na odwrocie ostatniej kartki znajduje się zapis pieśni ludowej w gwarze poleskiej z silnymi wpływami ukraińskimi. Odnotowane w rękopisie przepowiednie pogody nawiązują do kalendarza prawosławnego. Wśród przysłów są jednostki „wędrowne”, znane w językach wschodniosłowiańskich i w polskim, np.: *Boh dau – Boh uziau; czom⁷ chata bahata, tom⁸ rada* lub ich warianty: *czuży⁹ hrosz to wouk; chto robić w kupie, nie balić u pupie¹⁰*, ale także regionalne, np.: *nie czaławiek, da Pińczuk; Paleszuk kali wyjdzie u pole, to jemu u hrudzi kole; siermiahha nie zniewaha, a żupan nie pan; niemiec-kija wymysły za polskije hroszy*. Bez wątpienia jest to ciekawy materiał do badań nad językiem arealu pogranicznego z Polesiem¹¹, a także nad procesem dyfuzji kultur w warunkach pogranicza.

7 czym.

8 tym.

9 cudzy.

10 pępek.

11 Analizę tych przysłów uczynię przedmiotem odrębnej rozprawy.

Materiały archiwalne jako źródło badań gwar pogranicza

W celu prezentacji wartości materiału gwarowego z przedstawionych źródeł do badań lingwistyczno-kulturowych przedstawię pobieżną analizę leksemów botanicznych¹². Podaję je w porządku alfabetycznym, z komentarzem dotyczącym występowania na pograniczu polsko-białorusko-litewskim form zarejestrowanych w rękopisach. W doborze źródeł leksykograficznych kierowałam się przede wszystkim czynnikiem geograficznym. Zasięg używania leksemów w gwarach polskich podaję za Kartoteką *Słownika gwar polskich* zdeponowaną w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

Leksemy gwarowe wyekscerpowane z I/243/RKP

BABOK „na przełknięcie, apetyt; pić naparzone liście i kwiat” (*Menyanthes trifoliata* L., bobrek trójlistkowy)¹³: Michał Federowski poświadcza taką nazwę w okolicach Świsłoczy na Grodzieńszczyźnie (Federowski 1897: 419), ale z innym zastosowaniem rośliny: odwar liści na ból piersi i kaszel; leksem na oznaczenie tego desygnatu jest znany w gwarach na terenie Białorusi (RS: 179; AGB I: m. 269), w tym na pograniczu polsko-białorusko-litewskim, w okolicach Iwia i Świsłoczy (SPZB I: 144), ale tu roślina była używana do leczenia gruźlicy. Adam Fischer¹⁴ odnotowuje stosowanie rośliny do leczenia febry przez „Polaków nad Niemnem” i w Małopolsce (SłF: 200). KSGP rejestruje formę *bobek* na Kaszubach i w okolicach Słupska.

BEZ BIAŁY¹⁵ „od kaszlu; pić naparzone kwiatki lub czarne owoce” (*Sambucus nigra* L., bez czarny): leksem jest poświadczony na pograniczu białorusko-litewskim, w okolicach Postaw i Świecian (SPZB I: 254), ale bez sprecyzowanych informacji o zastosowaniu leczniczym rośliny. Na Oszmiańszczyźnie jako środek na kaszel pito też napar lilaka pospolitego (*Syringa vulgaris* L.), który lud nazywał bzem i przypisywał mu właściwości *Sambucus nigra* (SłF: 221). KSGP rejestruje nazwę *dziki biały bez* w okolicach Zawiercia.

¹² Szczegółowa analiza będzie przedmiotem oddzielnych artykułów.

¹³ W nawiasach podaję nazwy naukowe łacińskie i polskie. Przy identyfikacji roślin korzystałam przede wszystkim z prac M. Federowskiego (Federowski 1897) i Zośki Weras – Ludwika Sawickiej-Wojcik (Veras 1924), ponieważ zawarte w nich słownictwo pochodzi z pogranicza polsko-białorusko-litewskiego.

¹⁴ W wykazie jego współpracowników terenowych w latach 1929–1935 figuruje Zofia Koczorowska z Narbutowszczyzny (SłF: 27) – za tę odpowiedź dziękuję recenzentce/recenzentowi – jednak nie wiadomo, z którego konkretnie majątku. Na liście tychże współpracowników jest dr Henryk Perls, który dostarczył materiał z czterech miejscowości pod Oszmianą (ibid.: 28).

¹⁵ Nazwa od koloru kwiatów.

BRUNELKA „*na zęby i podniebienie; parzyć i pić*” (*Brunella* [*Prunella*] *vulgaris* L., głowienka pospolita): według M. Federowskiego pod Świsłoczą stosowano ją na złagodzenie kaszlu i zapalenie gardła (Federowski 1897: 422); leksem zarejestrowano także w okolicach Szczuczyna, na pograniczu białorusko-litewskim (AGB I: m. 237) i w okolicach Ejszyszek (SMPPK: 128), a także na Brasławszczyźnie (ŚlPBr: 69; SWil I: 115; SKarł I: 123). Leksem został odnotowany także w mowie potocznej mieszkańców Auksztoty jako zapożyczenie z polskiego (Gritėnienė 2011: 1347). W Gibach pod Suwałkami *brunelkę* stosowano na ból jamy ustnej, głowy i gardła (ŚlF: 369); na Kujawach i w Kowieńskim pito zamiast herbaty (ibid.). W KSGP nazwa jest poświadczona w okolicach Kowna.

CHWODNIK „*na suchy kaszel; parzyć cały wysuszony i pić*”: nie poświadczono tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych. Można przypuszczać, że forma ta ma związek z leksemem *rozchodnik*, jednak nazwa ta odnosi się do dwóch roślin: rozchodnika ostrego (*Sedum acre* L.), stosowanego na ból gardła (ŚlF: 286), i bluszczu kurdybanku (*Glechoma hederacea* L.), stosowanego na kaszel (Gritėnienė 2011: 1348; ŚlF: 89).

DZIEWANNA „*na ból w piersiach; herbata z ususzonych kwiatów*” (*Verbascum* L., dziewanna): M. Federowski poświadcza pod Świsłoczą i Łyskowem (Federowski 1897: 427), ale z innym zastosowaniem rośliny – na przeczyszczenie ran i wrzodów; leksem zarejestrowano na Grodzieńszczyźnie i Witebszczyźnie (RS: 66; SWil I: 282). KSGP rejestruje tę nazwę na całym terenie Polski, poświadczając w okolicach Lublina stosowanie rośliny jako środka na gojenie ran; szerokie zastosowanie dziewanny w lecznictwie ludowym opisuje A. Fischer (ŚlF: 139–140).

JAGODNIK „*na reumatyzm; listki ususzone parzyć i pić*”: trudno ustalić dokładną nazwę łacińską; na Litwie poświadczono jako ‘liście poziomek, czarnych jagód, borówek brusznic’ (SLit: 205); leksem odnotowano na pograniczu białorusko-litewskim (RS: 355), w tym w okolicach Grodna, Iwia, Nowogródka (SPZB V: 547; SWil I: 429) podaje tę nazwę jako odpowiednik wyćwiklina (*Basella alba* L.). KSGP rejestruje jagodnik jako ‘liście poziomek, czarnych jagód, borówek brusznic’ w okolicach Cieszczyzna, Nowego Targu oraz na Śląsku. Gloger odnotował nazwę *jagodnik* jako ‘ziele’, bez sprecyzowanego znaczenia (ŚlG: 822), w okolicach Tykocina.

MACARDUSZKA „*na robaków; pić na herbatę*” (*Origanum vulgare* L., lebiódka pospolita): M. Federowski poświadcza pod Świsłoczą (Federowski 1897: 433), ale z innym zastosowaniem rośliny – przy uporczywym kaszlu; leksem odnotowano w gwarach północno-zachodniej Białorusi, na pograniczu Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny (RS: 158), ale w innej postaci fonetycznej (zob. *maciarduszka*).

PAŁYN „*na żołądek; pić potrochu naparzony*” (*Artemisia absinthium* L., bylica piołun): Federowski poświadcza pod Świsłoczą (Federowski 1897: 438) z zastosowaniem rośliny nie tylko na ból żołądka, ale także w przypadku biegunki; leksem zarejestrowano w całym pasie pogranicza polsko-białorusko-litewskiego (AGB I: m. 245), roślina jest stosowana jako napar na ból żołądka w okolicach Szczuczyna,

Brasławia, Smorgoń, Soleczników (SPZB III: 368), Zdzięcioła (MatSciasz: 344), Brasławia (ŚIPBr: 204); poświadcza go również A. Fischer w województwach krakowskim, lwowskim, lubelskim, poznańskim, a także w Narbutowszczyźnie: „Napar oraz odwar przygotowany z liści piołunu pije się na wzmocnienie żołądka, wszelkie boleści żołądkowe oraz na biegunkę (ŚIF: 350). KSGP rejestruje formę *pałyn* w okolicach Bielska Podlaskiego.

PIŻMA „*od łamania; całą parzyć i pić*” (*Tanacetum vulgare* L., wrotycz pospolity): Federowski poświadcza pod Świsłoczą (Federowski 1897: 442), ale z innym zastosowaniem rośliny – na ból brzucha; leksem odnotowano na pograniczu białorusko-litewskim (AGB I: m. 242), z formą fonetyczną *nlizьma* pod Grodnem i Brzostowicą Murowaną (AGB I: m. 242) i sporadycznie *nlizьma* w okolicach Wilna (RS: 104), Szczuczyna, Wilejki, Smorgoń (SPZB III: 515), na tym terenie roślina ma inne, niż podano w rękopisie, zastosowanie lecznicze – na ból żołądka i robaki; SWil (I: 1016) podaje tę nazwę jako odmianę kędzierzawą wrotycza pospolitego. KSGP rejestruje formy *piżma* (rzadsza) i *piżmo* (częstsza) na całym pasie wschodnim, od Siemiatycz na Podlasiu do Suwałk (zob. też Zdancewicz 1968: 319–332; Gritėnienė 2011: 1347).

POKRZYWA BIAŁA „*na opławy; z kwiatków ususzonych herbata*” (*Lamium album* L., jasnota biała); nie poświadczonej tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych. A. Fischer poświadcza lokalne nazwy *głucha pokrzywa* pod Oszmianą i Sanokiem (ŚIF: 382) i *głucha pokrzywa biała* w okolicach Międzyrzecza Podlaskiego (ibid.), której odwar z korzenia stosowano na białe upławy.

Św. JANA ZIELE „*na ból żołądka; całe parzyć i pić*” (*Hypericum perforatum* L., dziurawiec zwyczajny): Federowski poświadcza pod Międzyrzeczem (Federowski 1897: 443), ale z innym zastosowaniem rośliny – jako przynoszącą ulgę w głuchocie, zaznaczając przy tym, że „własności lecznicze tej rośliny więcej są znane szlachcie” (ibid.); leksem jest poświadczony na Litwie (SLit: 392) i w areale pogranicza białorusko-litewskiego: okolice Grodna, Werenowa, Szczuczyna, Wołkowyska, Iwia, Oszmiany (AGB I: m. 234), Smorgoń, Nowogródka (SPZB IV: 385), ale tu roślina jest stosowana przeważnie jako lek na wątrobę; SWil (II: 1684) podaje tę nazwę na dwie odmiany dziurawca: pospolitego i czterobocznego (*Hypericum maculatum* Crantz).

ŻYWAKOST „*czy kość złamana, czy kobiece cierpienia; pić korzenie zalane wodką*” (*Symphytum officinale* L., żywokost lekarski): Federowski poświadcza pod Świsłoczą (Federowski 1897: 448–449), ale z zastosowaniem rośliny tylko w przypadku zwichnięcia czy złamania; na północno-zachodnim pograniczu leksem został zarejestrowany w okolicach Słonimia (RS: 189), Oszmiany, Brasławia (SPZB II: 161), Iwia (MatSciasz: 164). KSGP rejestruje nazwę żywokost w Krakowskim, zastosowanie lecznicze rośliny przedstawia Fischer (ŚIF: 494).

Leksemy gwarowe wyekscerpowane z rękopisu I/613/RKP

AŻAWIEJNIK „na kaszel” (*Vaccinium oxycoccos* L., żurawina błotna): nie poświadczono tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych.

BRACIEJKI „od akryfułu”¹⁶ (*Viola tricolor* L., bratki): nie poświadczono tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych; na Brasławszczyźnie zarejestrowano formę *brac’atk’i* (SłBr: 159) i *braciszek* (SłPBr: 68). SłF (344) poświadcza takie samo zastosowanie bratków pod Oszmianą, a za działem *Lecznictwo ludowe* z „Wisły” (Orzeszkowa 1891: 644) także „w całym kraju powszechnie”.

CZORTOPAŁOCH „od przestrachu” (*Onopordum acanthium* L., popłoch pospolity): AGB w wąskim północno-zachodnim pasie przygranicznym rejestruje leksem *чарманалox* tylko w okolicach Dryssy (AGB I: m. 255), w innych lokalizacjach *acom*; forma *чарманалox* występuje także w okolicach Nowogródka i Zdzieciola (MatS-ciasz: 548); w identycznym jak w rękopisie celu leczniczym używają rośliny pod Ostrowcem (ibid.); AGWB (VIII: m. 372, s. 225) rejestruje leksem *čertapałox* w jednym punkcie pod Sokółką. KSGP rejestruje formy *czartapałoch* na Wileńszczyźnie, *czartopłoch* na Mazurach i w okolicach Tarnobrzega, ale z innym niż w analizowanym rękopisie zastosowaniem. Fischer rejestruje nazwę *czartopłoch* w Woli Batorskiej, a zastosowanie tej rośliny „od przestrachu” – pod Chełmnem (SłF: 245).

DUBRAWKA „od krwawki” (*Anemone sylvestris* L., zawilec wielokwiatowy): leksem poświadczono szeroko na pograniczu północno-zachodnim, w tym na Witebszczyźnie (RS: 155).

DZIEWASIŁ „od poruszenia”¹⁷ i *świerżby*” (*Inula helenium* L., oman wielki): według Federowskiego „roślina na Rusi Litewskiej powszechnie znana, o właściwościach wzmacniających” (Federowski 1897: 426); leksem zarejestrowano pod Dryssą, Szczuczynem, Łódzdiejami, Grodnem, Oszmianą, Ostrowcem (SPZB II: 50), jednak w innych formach fonetycznych: *dziwacił*, *dziwacił*, *dzevecił*, *dzevacił*, *dzebecił*, oraz pod Słonimiem i Nowogródkiem (RS: 67), ale tu roślina jest stosowana przede wszystkim jako lek na choroby żołądka i serca, natomiast tylko pod Oszmianą – zgodnie z opisem w rękopisie. Fischer podaje różne zastosowania tej rośliny w medycynie ludowej, w tym na wysypkę, świerzb i oberwanie (SłF: 236). KSGP rejestruje formy *dziewosił* w Krakowskim i w Małopolsce południowej oraz *dziewiesił* i *dziwosił* na Wileńszczyźnie.

HARŁACZKA „na ból gardła”: forma hasłowa w tym znaczeniu nie została zarejestrowana w wykorzystanych źródłach leksykograficznych; na Brasławszczyźnie poświadczono leksemy *garlanka*, *gardlanka* jako nazwy „jakieś rośliny leczniczej”, której kwiatki stosowano na ból gardła i kaszel (SłPBr: 104). KSGP rejestruje na

16 Prawdopodobnie chodzi o skrofuły, gruzlicę węzłów chłonnych; odwar z bratków jako sposób na skrofuły został poświadczony pod Oszmianą (Szcześniak 2022: 101).

17 Czyli przedzwignięcia, naruszenia organizmu na skutek podniesienia czegoś ciężkiego.

Kujawach nazwę *garliczka* (*Physalis alkekengi* L., miechunka rozdęta) na roślinę stosowaną na ból gardła.

JODLIŃCOWE JAGODY „*od przeziębienia*” (*Juniperus communis* L., jodłowiec pospolity): w okolicach Świsłoczy (Federowski 1897: 429) i Dryssy (SPZB V: 549) jako środek na chore nerki; formę *ядленицавы* zarejestrowano pod Dryssą, Łuździejami (SPZB V: 549) i na Wileńszczyźnie (RS: 508); na Brasławszczyźnie poświadczono formę *jodl'eńec, jadl'eńec* (SłBr: 165).

KLUCZYKI¹⁸ „*na ból w piersiach i od tyfusu*” (*Primula* L., pierwiosnek): Federowski poświadcza koło Rosi i Świsłoczy (Federowski 1897: 428), ale z zastosowaniem rośliny tylko na ból w piersiach; pod Nowogródkiem napar z suszonych kwiatów stosowano jako środek na przeziębienie (MatSciasz: 233; SWil I: 497). Fischer poświadcza stosowanie rośliny przez polskich górali jako środek na gruźlicę (SłF: 259). KSGP rejestruje tę nazwę na całym terenie Polski, ale bez przykładów na zastosowanie lecznicze rośliny.

KRUSZYNA „*od uroków i przestachu*” (*Frangula alnus* L., szakłak kruszyna): na pograniczu północno-zachodnim leksem odnotowano szeroko, roślina jest stosowana przeważnie w chorobach żołądka, z przeznaczeniem wskazanym w rękopisie – tylko pod Szczuczynem (SPZB II: 538). Fischer podaje inne zastosowanie tej rośliny pod Oszmianą, m.in. na przeczyszczenie i w chorobach pęcherza moczowego (SłF: 213). W okolicach Tykocina napar stosowano jako środek na febrę (SKarł II: 488).

MACIARDUSZKA „*na ból głowy*” (*Origanum vulgare* L., lebiodka pospolita): formę *мацярдлышка* zarejestrowano pod Ostrowcem, Oszmianą, Szczuczynem, Werenowem (SPZB III: 51); formę *macierduszka* jako używaną przez Polaków litewskich rejestruje Jan Karłowicz (SKarł III: 92), a Fischer poświadcza formę *macierzyszka* (SłF: 215).

NARUCZNIK „*od kaszlu*”: nie poświadczono tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych.

NAWIEJ „*od przeciągu*” (*Eriophorum latifolium* L., wełnianka szerokolistna): formę hasłową zarejestrowano tylko pod Miorami na Witebszczyźnie (RS: 195).

PADLICA „*od zmywania plam na skórze*”: leksem ten został zarejestrowany na Brasławszczyźnie ze znaczeniem ‘plama brązowego koloru na skórze; przebarwienie’ (SPZB III: 311), natomiast w wykorzystanych źródłach leksykograficznych nie znalazłam poświadczenia hasłowej nazwy rośliny stosowanej na tę przypadłość.

PADYMACZNIK „*od poruszenia*”: nie poświadczono tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych.

SKRYPULKA „*od złej przemiany materii*” (*Epilobium* L., wierzbownica): zarejestrowano tylko formę *скрыпуля* pod Iwiem (SPZB IV: 465). Fischer nie odnotowuje takiego zastosowania rośliny (SłF: 486–487).

18 Pełna nazwa ludowa brzmi „kluczki świętego Piotra (i Pawła)”; nazwa ta jest związana z apokryficznymi przekazami o tym, że Święty Piotr swymi kluczami otwiera wrota wiosny.

ŚWIĘTAJANKA „od bólu głowy” (*Hypericum perforatum* L., dziurawiec zwyczajny): formę *свѣталянка* zarejestrowano pod Braślawiem i Dryssą (SPZB IV: 385); oboczne formy fonetyczne występują w całym północno-zachodnim pasie przygranicznym (RS: 165), pod Braślawiem roślina jest używana jako lek na ból głowy (SPZB IV: 385) i gardła (SłPBr: 263, *świętojanki*), jak też „od wszystkiego” (ibid.). Fischer poświadcza zastosowanie dziurawca na ból głowy tylko na Podolu, a w okolicach Oszmiany – na bóle brzucha: „Od brzucha bolenia użyj świętojańskiego korzenia” (SłF: 145–148). KSGP rejestruje formy: *świętojanek*, *świętojanik*, *świętojanka*, *świętejanki* na całym terenie Polski.

WAŁCZYNY KŁYK „od bólu zębów”: nie poświadczonej tej formy w tym znaczeniu w wykorzystanych źródłach leksykograficznych.

WARANIEC „na tępienie wszy” (*Actaea racemosa* L., pluskwica groniasta): leksem *варанец* zarejestrowano w okolicach Zdzięcioła (MatSciasz: 76), Braślawia, Krasławia, Dyneburga (SPZB I: 283), z rozgraniczeniem odmian rośliny służących do leczenia zwierząt i ludzi.

Jak wynika z przedstawionego krótkiego zestawienia leksemów gwarowych wyekscerpowanych z kwestionariuszy, zawarta w nich nomenklatura botaniczna przynosi nową wiedzę zarówno w kwestii zastosowania ziół, jak też ich nazewnictwa gwarowego¹⁹. Jadwiga Waniakowa, która opracowała polskie nazwy gwarowe dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim, podkreślała, że „gwarowe nazewnictwo botaniczne jest dziedziną w wysokim stopniu złożoną. Jednym z podstawowych problemów jest niezwykła obfitość materiału wynikająca przede wszystkim z wielości gatunków i różnorodności motywacji nazw” (Waniakowa 2012: 189). Pogranicze polsko-białorusko-litewskie jest szczególnie bogate w takie nazwy, także w związku z tym, że ziołolecznictwo na tych terenach było i nadal jest szeroko rozpowszechnione. Już Federowski zwracał uwagę, że:

Znajomość ziół leczniczych między ludem na Rusi Litewskiej jest bez porównania większa, aniżeli w innych okolicach naszego kraju. Nierzadko natrafiałem tutaj na takich, którzy umieli rozróżnić i nazwać całe setki przeróżnaitych roślin, objaśniając przy tym poszczegółowo o własnościach leczniczych każdej z osobna (Federowski 1897: XI).

Eliza Orzeszkowa, zbierając nad Niemnem rośliny, które opisała w eseju *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, zauważyła: „Wydaje mi się rzeczą godną uwagi, że o trzy mile od miejscowości, w której dotąd ludowe nazwy roślin zbierałam, niektóre spomiędzy ich są już zupełnie inne” (Orzeszkowa 1891: 238). Rękopisy z Archiwum

19 Nawet w obszernych, gruntownych pracach Jadwigi Waniakowej (2012) i Krystyny Szczęśniak (2022) nie została poświadczonej część form leksemów gwarowych zarejestrowanych w przedstawionych kwestionariuszach, jak też sposoby zastosowania ziół.

MEK zawierają zarówno nowe formy gwarowe, jak i niezarejestrowane dotąd leksemmy z pogranicza polsko-białorusko-litewskiego. To, że w omawianych rękopisach są obecne także formy literackie polskie, a osoby wypełniające kwestionariusz oddzielają je od pozostałych, pozwala na przypuszczenie, iż formy gwarowe zostały zapisane wiernie z mowy rozmówców. Zatem ten materiał może być podstawą do zbadania stopnia wzajemnej interferencji gwar polskich i białoruskich na pograniczu polsko-białorusko-litewskim (i częściowo łotewskim). W przytoczonym zestawieniu wyraźnie są dostrzegalne przejawy tej interferencji, m.in. niekonsekwentne akanie (*ażawiejnik*, *babok*, *harłaczka*, *padymacznik*, *pałyn*, *świętajanka*, *wałczyzny*, *waraniec*, *żywakost*, ale: *czortopałoch*, *jagodnik*, *jodlińcowe*, *pokrzywa*), niekonsekwentne jkanie (*maciarduszka*, ale: *dziewasił*, *dziewanna*), dziekanie (*dziewasił*, ros. *девясил*), oboczności twardych i miękkich ciszących (*maciarduszka* : *maciarduszka*) czy labiodentalnych (*ażawiejnik* : *dziewasił*), epenteza (*chwodnik*) czy osobliwości akcentowania (*jagodnik*, *jodlińcowe*).

Podsumowanie

Przytoczony wybór leksemów gwarowych wyekscerpowanych z rękopisów zdeponowanych w Archiwum MEK ilustruje procesy wzajemnej infiltracji gwar na pograniczach językowych, ukazując tym samym potencjał etnograficznych materiałów archiwalnych do badań gwarowych. Mogą to być badania w kierunku procesów interferencji wewnątrz gwar białoruskich, jak też badania pogranicznych gwar polskich i gwar pogranicza jako systemu językowego określonego mikroarealu, a także polszczyzny kresowej, wszak Janusz A. Rieger, pisząc o jej cechach konstytutywnych, podkreślał, iż mogą to być:

elementy białoruskie, litewskie, ukraińskie, częściowo rosyjskie, a na Bukowinie – ukraińskie i rumuńskie – systemowe bądź niesystemowe. Mogą występować na dużych obszarach, na niektórych mogą być idiolektalne. Mogą pochodzić z adstratu i z substratu. Wydzielenie polszczyzny kresowej dokonuje się więc nie na zasadzie genetycznej, lecz typologicznej (Rieger 2019: 125).

Z opracowanych w MEK materiałów (muzealiów i archiwaliów) wyekscerpowałam 365 leksemów gwarowych, które mogą być podstawą do badań porównawczych.

Zbiory z terenów dzisiejszej Białorusi, wchodzących dawniej w skład I i II Rzeczypospolitej, zdeponowane w Muzeum Etnograficznym im. Seweryna Udzieli w Krakowie, przedstawiłam w opracowaniu monograficznym (Konczevska 2024). Ukazałam w nim także różne metody wykorzystania etnograficznych materiałów archiwalnych jako źródła badań pogranicznych gwar przejściowych, a mianowicie: odtworzenie historycznej sytuacji socjolingwistycznej arealu pogranicznego na podstawie analizy leksemów gwarowych wyekscerpowanych z archiwaliów;

przeprowadzenie eksploracji terenowych na podstawie muzealiów i archiwaliów, kiedy to wywiady z rozmówcami poszerzają kontekst kulturowy materiałów archiwalnych i przynoszą nowe słownictwo gwarowe; przeprowadzenie badań terenowych na podstawie materiału leksykalnego wyekscerpowanego z archiwaliów w celu porównania zasobu słownictwa zarejestrowanego kilkadziesiąt lat temu ze współczesnym. Wstępne badania zrealizowane według tych metod udowodniły, że etnograficzne materiały archiwalne dostarczają cennej wiedzy nie tylko o specyfice kultury ludowej pogranicza, ale także o procesach językowych zachodzących w sytuacji wielojęzyczności.

Skróty

- AGB: *Leksičny atlas belaruskich narodnych gavorak*, t. I: *Raslinny i žyvėl'ny svet*, M.V. Biryła, Ŭ.F. Mackevič (rėd.), Minsk 1993; t. IV: *Pobyt*, Ŭ.F. Mackevič (rėd.), Minsk 1997.
- AGWB: I. Maryniakowa (red.), *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. VIII: *Leksyka 4*, „Prace Sławistyczne”, nr 111, Warszawa 2002.
- KSGP: *Kartoteka Słownika gwar polskich*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, [on-line:] <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156>.
- MATSCIASH: T.F. Scăškovič, *Matėryâly da sloŭnika Grodzenskaj voblasti*, Minsk 1972.
- RS: L.P. Kuncėvič, A.A. Kryvicki (rėd.), *Raslinny svet. Tėmatyčny sloŭnik*, Minsk 2001.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SLIT: J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa 2006.
- SŁBR: E. Smułkowa (red.), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. II: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa 2009.
- SŁF: M. Kujawska, Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki, *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. XXXVII, Wrocław 2016.
- SŁG: J. Okoniowa, J. Okoń, *Zygmunta Glogera Słownik gwary ludowej w okręgu tykocińskim. Dopelnienia*, „Biblioteka Tradycji”, nr 80, Kraków 2019.
- SŁPBR: J.A. Rieger, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brasławszczyźnie*, Warszawa 2014.
- SMPPK: I. Grek-Pabisowa, M. Ostrówka, M. Jankowiak, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa 2017, [on-line:] <https://hdl.handle.net/20.500.12528/128>.
- SPZB: Ŭ.F. Mackevič (rėd.), *Sloŭnik belaruskich gavorak paŭnočna-zahodnâj Belarusi i âe pagraničča*, t. I–V, Minsk 1979–1986.
- SWIL: A. Zdanowicz (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.

Literatura

- CHLEBDA W., 2015, *Pogranicza i pograniczność w polskich perspektywach oglądu*, [w:] W. Chlebda, I. Dobrotová (red.), *Pograniczność i pogranicza w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, Opole, s. 43–77.
- DMITRIEV M.A., 1869, *Sobranie pesen, skazok, obrádov i obyčaev krest'ân Severo-Zapadnogo kraâ, Vil'nâ*.
- FEDEROWSKI M., 1897, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1891*, t. 1: *Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, Kraków.
- GRITĖNIENĖ A., 2011, *Augalų pavadinimai Panemunėlio šnektose*, [w:] V. Mačiekus (red.), *Panemunėlis*, t. 2, Vilnius, s. 1341–1355.
- KARAŚ M., 1958, *Z problematyki gwar mieszanych i przejściowych*, „Język Polski” XXXVIII, z. 4, s. 286–296.
- KONCZEWSKA K., 2019, *Materiały do badań gwar z terenów dzisiejszej Białorusi w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie*, [w:] B. Grabka, R. Kucharczyk, A. Tyrpa (red.), *Studia dialektologiczne V*, Kraków, s. 363–372.
- KONCZEWSKA K., 2020, *Nieznaný rękopis Wandalina Szukiewicza jako źródło do badań gwar białoruskich*, „Slavica Slovaca” 55, nr 1, s. 82–96.
- KONCZEWSKA K., 2024, *Wałaczajka. Zbiory Muzeum Etnograficznego w Krakowie z terenu Białorusi w badaniach językowo-kulturowych*, Kraków.
- LEMCŪGOVA V.P. (red.), 2003–2010, *Nazvy naselenyh punktaŭ R ësrepubliki Belarus'. Nar-matyŭny davednik*, t. I–VI, Minsk.
- MAŁECKI M., 1933, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, „Slavia Occidentalis” 12, s. 81–90.
- ORZESZKOWA E., 1888–1891, *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*, „Wisła” II, z. 1, s. 1–15, 675–703 (1888); IV, z. 1, s. 1–31 (1890); V, z. 2, s. 235–247 (1891).
- PAMÂTNAÂ KNIŻKA: *Pamâtnaâ kniżka Grodnenskoj gubernii na 1869 g.*, Grodno 1869.
- PAMIĘTNIKI: *Pamiętniki z życia Ewy Felińskiej*, t. 1, Wilno 1856.
- RAK D., 2018, *Funkcje informacyjna i naukowa podhalaników w zbiorach Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie*, Kraków.
- RIEGER J.A., 2019, „Nowe” i „stare” w metodologii badań dialektologicznych, [w:] J. Rieger, *Język polski na Kresach*, Warszawa, s. 99–110.
- SMUŁKOWA E., 1992, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] J. Bartmiński, M. Łesiów (red.), *Między Wschodem a Zachodem*, cz. IV: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*, „Dzieje Lubelszczyzny”, t. VI: Lublin, s. 336–347.
- SMUŁKOWA E., 2002a, *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć: „gwary przejściowe” – „gwary mieszane”*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 349–354.
- SMUŁKOWA E., 2002b, *Pogranicze językowe jako przedmiot współczesnej dialektologii*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 425–431.
- SMUŁKOWA E., 2002c, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, [w:] E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 483–491.

- SMUŁKOWA E., 2003, *Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne*, [w:] J. Sieroć (red.), *Gwary dziś*, t. 2: *Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*, „Prace Komisji Językoznawczej – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Filologiczno-Filozoficzny”, t. 40, Poznań, s. 47–58.
- SZCZEŚNIAK K., 2022, *Świat zamów światem roślin na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Gdańsk – Sopot.
- VERAS Z., 1924, *Belaruska-pol'ska-rasejska-laciński botaničny sloŭnik*, Vil'na.
- WANIAKOWA J., 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- ZDANCEWICZ T., 1968, *Nazwy wrotyczu pospolitego (Tanacetum vulgare) w gwarach podlasko-suwańskich i przyległych*, „Slavia Occidentalis” 27, s. 319–332.

Ethnographic Archival Materials as a Source of the Study of Transitional Border Dialects

Abstract

The paper presents materials from the Polish-Belarusian-Lithuanian borderland dating from the beginning of the 20th century, deposited in the Department of Contextual Documentation of Cultures (archive) of the Seweryn Udziela Ethnographic Museum in Krakow. Their brief review and analysis of the dialectal lexemes show the value of historical materials collected by nonprofessional linguists for research on historical multilingualism and the current sociolinguistic situation at language borders, especially on the problems of mixed, transitional, and mixed-transitional dialects. The analysis of dialect lexemes demonstrates that the manuscripts also preserved forms which are not registered in the known lexicographic sources and dialect atlases. Therefore, these materials represent a novelty in studies on the language interference at the borderland in the field of Belarusian and Polish dialects, as well as in studies of border dialects as a language system of the micro-area of the Polish-Belarusian-Lithuanian borderland.